

ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНБАСУ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ РЕГІОНУ (1941-1943 РР.)

У статті розглядається праця, до якої залучалося населення Донбасу під час окупації 1941-1943 рр. Дається визначення примусової праці націонал-соціалістичного режиму та характеристика її основних ознак із наведенням прикладів з окупованої території Донбасу. Розглядається питання примусової праці із відображенням проблеми у сучасних соціогуманітарних науках, а також зазначенням сучасних підходів та оцінок примусової праці нацистського режиму.

Ключові слова: примусова праця, примусові робітники, націонал-соціалізм, нацистський режим, окупація Донбасу, примусова праця на окупованих територіях, форми залучення населення до праці.

В останнє десятиріччя активізувався інтерес істориків, як вітчизняних так і зарубіжних, до вивчення питання примусової праці, що використовувалася нацистами під час Другої світової війни. У вітчизняну історіографію ця тема прийшла під впливом загальноєвропейських історичних досліджень, в яких теж довгий час не була самостійним предметом дослідження, а розглядалася при вивченні історії Другої світової війни та теми націонал-соціалізму, як один з аспектів нацистської політики.

Уперше після війни тема примусової праці нацистського режиму докладно була розглянута на нюрнберзькому процесі при звинуваченні у залученні цивільного населення та військовополонених до рабської та примусової праці на окупованих територіях та до масових депортацій населення на роботи [1]. У наступні роки примусова праця розглядалася в загальних дослідженнях як радянських так і зарубіжних істориків, але не була самостійним предметом дослідження.

Наступним поштовхом до вивчення теми примусової праці стали роботи німецького дослідника Ульріха Герберта, який одним із перших розпочав ґрунтовне дослідження цієї теми [2]. У 1985 р. він отримав докторський ступінь, захистивши дисертацію на тему "Іноземні робітники в Третньому рейху". Ця книга швидко стала основою для громадського обговорення примусової праці під час нацистського режиму та питання визначення компенсацій колишнім примусовим робітникам. Саме з 1980-х років почалося ґрунтовне систематичне дослідження примусової праці нацистського режиму, з'явилися роботи таких дослідників як Хрiстiан Герлах, Ханно Льові, Габріель Фрайтаг, Андреас Хойсслер.

Минуло ще майже двадцять років після того, як Ульріх Герберт привернув увагу дослідників до теми примусової праці, і в 1998 р. була створена «Австрійська історична комісія» для комплексного дослідження і звіту по «експропріації на території Австрійської Республіки в період нацизму, а також стану компенсацій Австрійської Республіки з 1945 року (у тому числі економічна або соціальна допомоги)" [3]. Після чотирьох років зібрань міжнародним складом Комісія опублікувала 53 доповіді – результати окремих дослідницьких проектів і звітів, а в

2003 р. опубліковано загальний звіт, в якому детально розглядалася тема примусової праці.

Окрім іншого актуалізація теми примусової праці і виділення її в окрему нішу для дослідження пов'язано з політикою визнання примусової праці. Адже у радянському союзі цивільні, які працювали на Німецький Рейх у період окупації вважалися зрадниками та колабораціоністами, багато вивезених під час окупації примусових робітників після репатріації потрапляли в табори, або були відправлені на післявоєнну відбудову важкої промисловості. Через це тема примусової праці під час нацистської окупації довгий час була табу при радянській владі. Щодо політики німецького уряду щодо визнання примусової праці, то, звичайно, сам факт залучення до праці був визнаним ще на нюрнберзькому процесі [4], пізніше розглядався в узагальнюючих працях істориків, з 80-х років примусова праця нацистського режиму виділилася в самостійний напрям історичних досліджень, але знадобилося ще 20 років для офіційного визнання примусової праці. Через 55 років після закінчення війни було вирішено визнати та компенсувати працю примусових робітників у період націонал-соціалізму як символічно (поширення досліджень, публікацій та документальних виставок на цю тему), так і через конкретну допомогу – грошові виплати колишнім примусовим робітникам [5]. З цією метою у 2000 році під тиском міжнародного співтовариства уряди Німеччини та німецьких підприємців у рівній мірі заклали капітал у загальній кількості 10.1 млрд. німецьких марок для створення фонду "Пам'ять, відповідальність і майбутнє" [6], на 2007 рік виплати фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» колишнім примусовим робітникам закінчилися, але до теми примусової праці звертаються у своїх роботах все більше і більше дослідників. І ця тема буде лишатися актуальною до тих пір поки живуть колишні примусові робітники націонал-соціалізму, і доки порушуються права на працю та права людини у сучасному суспільстві, на помилки у політиці якого може вказати сумна практика нацизму.

І до сьогодні інтерес до теми примусової праці націонал-соціалізму не вщухає, не тільки на історичних теренах науки, а й в політичному та економічному житті соціуму, як, наприклад, обговорення виплат колишнім примусовим робітникам, засудження колишніх нацистських злочинців (справа Івана Дем'янюка), дослідження історії відомих сьогодні фірм під час націонал-соціалістичного режиму [7].

Дослідження теми примусової праці вимагає *визначення поняття примусової праці націонал-соціалістичного режиму із зазначенням основних ознак примусової праці та форм залучення до праці*. Розгляду цих теоретичних питань теми і присвячено дану статтю. *Окремого розгляду потребують визначення категорій працівників та методів примусової праці*.

Щоб відповісти на питання, що таке примусова праця і яку працю на окупованих територіях під час Другої світової війни вважати примусовою, треба звернутися до загального визначення примусової праці, яке існувало на момент залучення населення до праці нацистським режимом. Також при розгляді праці як примусової варто звернути увагу на юридичний аспект – визнання праці примусовою через порушення правових норм, історичний погляд – визнання праці нацистського режиму примусовою через порівняння її з відомими формами невольницької праці в історичному процесі. А також поглянути з точки зору

соціології на працю як вид соціальної діяльності, оскільки, як зазначає у своїх роботах Ульріх Герберт, до поняття примусової праці окрім історичної і юридичної складової необхідно включити ще й індивідуальне сприйняття праці як примусової.

Міжнародна організація праці в 1930 році у пункті 1 статті 2 Конвенції про примусову працю дала визначення примусовій праці для цілей міжнародного права: *примусова праця – це праця або послуги, які виконуються проти волі, під загрозою штрафу або покарання* [8]. Примусова праця є однією з форм політичного, соціального, расистського, сексуального та релігійного обмеження у правах, експлуатації та дискримінації та одна з форм полишення свободи, волі та права обирати. Як Примусова праця також можуть розглядатися і найважчі форми трудової повинності.

Отже, з погляду конвенції МОП, примусовий характер праці нацистського режиму визначають дві її основні складові. Перша – *це виконання праці проти волі*. Відповідно до націонал-соціалістичної політики праця на користь Третього Рейху була покладена в обов'язок підкорених народів, що регулювалося відповідними законами. Нацистська політика передбачала обов'язкову трудову повинність для населення окупованих територій, відповідно до віку та стану здоров'я, але незалежно від професії, соціального статусу, бажання виконувати роботу. Розглянемо ситуацію, яка склалася на окупованій території Донбасу. Все населення повинно було з'явитися для реєстрації за місцем проживання до певного терміну, за неявку передбачалися штрафні санкції. Після проходження реєстрації, обов'язковою була явка на біржу праці для визначення працездатності. За неявку на біржу праці також передбачалися штрафні санкції, а зайшовши на біржу праці, вийти можна було лише із штампом перевіркою комісії, який на виході з біржі праці перевіряли охоронці [9]. Якщо медичною комісією встановлювався факт придатності до праці, то особу відправляли на роботи згідно із заявками, які поступали на біржу праці, на території населеного пункту або включали в список осіб, який формувався для відправлення людей на роботи поза межі населеного пункту. Люди не мали можливості відмовитися від проходження реєстрації на біржі праці, відмовитися від роботи. В реєстраційній картці вказувалася професія та трудовий стаж але особа не могла обрати своє майбутнє місце роботи, Також, реєстраційна картка містила питання про бажання виїхати на роботи до Німеччини добровільно, але заперечна відповідь не давала в разі відмови думка окремої особи не бралася до уваги// особи не впливала на надання персональної відмови було формальністю і не впливало на відправлення людини до німеччини /волевиявлення.конкретної особи не бралася до уваги/ Таким чином, населення не мало вибору і виконувало роботу проти своєї волі.

Що стосується «волонтерів», які добровільно давали згоду на працю або пропонували свої послуги підприємствам та іншим роботодавцям, то треба розглянути декілька моментів, включаючи: форму і предмет згоди, роль зовнішніх обмежень або непрямого примусу та можливість вільно відкликати дану згоду [10]. І в цьому випадку може також бути багато непомітних, на перший погляд, форм примусу. Багато жертв спочатку опинялися в ситуаціях примусової праці за своїм власним вибором, хоча і шляхом шахрайства або обману, і лише пізніше виявляли той факт, що вони не вільні відмовитися виконувати роботу через правовий, фізичний або психологічний примус, чи з інших причин. Так, між остарбайтерами,

які були вивезені на роботи до «Третього Рейху» примусово, та тими, хто подався «добровільно», вже на місці їхньої праці різниці не було – ні ті, ні інші не могли добровільно залишити роботу та повернутися додому, залишення місця праці розглядалося як втеча і відповідно каралося [11]. На окупованій території ситуація була така сама – примусові робітники, навіть ті з них, хто пішов на роботи добровільно, не могли відмовитися від виконання роботи під загрозою штрафу або покарання, або через правовий, фізичний чи психологічний примус. Що до тих осіб, які добровільно йшли працювати на окупаційні органи влади, у цьому випадку в першу чергу потребують розгляду питання колабораціонізму. У будь-якому разі першочергову згоду на роботи не можна брати до уваги, коли для отримання цієї згоди використовувалися обман або шахрайство, але коли мова стосується співпраці з окупаційною владою, то таке питання має розглядатися як примусовий колабораціонізм, але не як примусова праця.

Друга складова визначення праці як примусової – *виконання роботи під загрозою штрафу або покарання*. Покарання не обов'язково має бути у вигляді штрафних санкцій, воно може приймати різноманітні форми – втрату прав або привілеїв, обмеження, фізичне насильство або, навіть, погрози смертю, адресовані працівникам або родичам, інші загрози, іноді психологічного характеру (наприклад, на окупованих територіях, найчастішими були загрози донести на працівників поліції або владі, про те що вони не виконують трудову повинність, або не мають зареєстрованої адреси, що порушувало накази окупаційної влади і могло стати причиною покарання). Інші види покарання можуть мати фінансовий характер, включаючи економічні санкції, або загрози конфіскації документів посвідчуючи особистість [12]. Наприклад, на окупованій території Луганська роботодавці видавали працівникам посвідчення особи строком на один місяць, таким чином, при невиконанні умов праці, або відмову від праці, самостійне залишення місця праці, працівники по завершенню місяця могли залишитися без документів [13]. Ще одним прикладом, який можна навести є наказ бургомістра Буденівського району від 25 січня 1943 року (сьогодні Новоазовський район Донецької області), в якому зазначалося про штраф у 300 рублів та відправку на роботи до «Кривої Коси» громадян, які самовільно залишили роботу [14].

Наведені приклади вказують на примусовий характер робіт та ілюструють визначення праці під час нацистського режиму як примусової, а вищезазначені риси примусової праці характеризують її, як ту, яка обмежує законні та природні невід'ємні права людини і відповідно порушує міжнародні правові норми.

Кожний окремих випадок залучення до праці на окупованій території має свої індивідуальні ознаки та особливості, які можуть вказувати на примусовий характер цієї праці. Також класифікувати працю як примусову можна, розглянувши правові аспекти залучення до праці при націонал-соціалістичному режимі в цілому та з точки зору міжнародного права.

Примусова праця є однією з форм політичного, соціального, расистського, сексуального та релігійного обмеження у правах, експлуатації та дискримінації та одна з форм полишення свободи, волі та права обирати [15]. З останніх років Веймарської республіки невольницька праця відносилася в «Третьому Рейху» до механізмів державного регулювання ринку праці. Нацистський уряд залучав до примусової праці у поганих умовах, людей, які не підтримували расову ідеології

німецької спільноти. Крім того, до початку війни, влада різними заходами протистояла безробіттю. 1927 р. у Веймарській республіці було засновано Імператорське управління працевлаштування та безробіття, з 1932 р. була введена так звана «добровільна трудова служба» [16]. Існували різні форми примусової трудової угоди («трудова повинність», «службові зобов'язання», «допомога в сільському господарстві»), які не дозволяли вільний вибір професії чи праці, а керувалися біржами праці – відповідні структури та заходи здійснювалися націонал-соціалістичним режимом згідно з законом про працю 1935 р. [17]. Але що стосується іноземних робітників, то згідно расистської націонал-соціалістичної політики до 1936 р. вони залишались осторонь, і це призвело до повної зайнятості «арійської спільноти» і до нестачі робочої сили, особливо в сільському господарстві. З кінця 1938 р. імператорське управління почало розглядати іноземців як робочу силу [18]. Пізніше, із початком війни, примусова праця стала інструментом систематичної експлуатації і винищення народів, які нацистська расова ідеологія поставила на нижчі сходинки суспільного ладу. Расова класифікація населення створила різні умови для праці німців та іноземців. Одним із вражаючих прикладів була праця жінок, які залучалися до роботи з 16-ти до 60, а іноді і з 14 до 65 років на окупованих територіях. У той час, як німецькі жінки не працювали, оскільки праця жінок суперечила нацистській ідеології, і тільки в 1943 році, після Сталинградської битви, до роботи були залучені німкені віком від 17 до 45 років.

З початку 1940 рр. були введені обов'язкові поставки робочої сили з окупованих територій. При невиконанні плану поставок робітників через відсутність добровольців, окупаційна влада вдавалася до фізичного та психологічного примусу, насильства та давала нездійсненні обіцянки щодо майбутньої праці. Примусовий характер залучення до праці суперечив існуючим законам та міжнародним правовим актам, що було зазначено при розгляді злочинів нацистського режиму на Нюрнберзькому процесі. У тексті звинувачення нюрнберзького процесу: у частині третій та четвертій (військові злочини, вбивства та жорстоке поводження з цивільним населенням на окупованих територіях) зазначено, що протягом всього періоду окупації на територіях, які були захоплені військовими силами вермахту, відбувався терор по відношенню до місцевого населення – вбивства, допити, погане поводження та окрім іншого проходило систематичне введення непосильних трудових завдань, і населенню віддавалося розпорядження до їх виконання, незважаючи на систематичне недоїдання [19]. Жителі окупованих територій змушені були працювати для задоволення потреб окупаційної армії та країн окупантів, і через нестачу ресурсів останніх, всі цивільні особи були покликані працювати на потреби окупаційної армії, при цьому все населення без виключення було зобов'язане пройти обов'язкову реєстрацію, і комісію, яка визначала працездатність останніх. Протягом усього періоду окупації відбувалися масові депортації працездатних громадян до Німеччини та в інші окуповані країни для рабської праці на оборонних роботах, на заводах, у сільському господарстві та для виконання інших завдань, пов'язаних з забезпеченням німецьких військових.

Визнання Нюрнберзьким трибуналом дій націонал-соціалістичного режиму злочинними та неконвенційними (порушення статей 46 і 52 Гаазького положення

1907 року, порушення інших міжнародних конвенцій), а також такими, що суперечать загальним принципам зазначеним у кримінальному праві всіх цивілізованих націй, а також внутрішнім кримінальним законам країн, в яких такі злочини були скоєні [20], щодо праці населення розкриває юридичний аспект визначення праці нацистського режиму як примусової.

Окрім юридичної складової визначення примусовості праці, потребує розгляду також історичний аспект, адже примусова праця під час другої світової війни сама по собі, як історичне явище, не була новою для історичного процесу. Праця рабів використовувалася в античному світі, у середньовіччі до праці залучали підкорені народи, у дев'ятнадцятому сторіччі примусова праця широко використовувалася, головним чином в колоніях, під час першої світової війни люди також залучалися до примусових робіт. Тому, досліджуючи примусову працю націонал-соціалістичного режиму, треба також звернути увагу на те, що це фіксація історичних подій *певного періоду*.

Ульріх Герберт у своїх дослідженнях визначає наступні форми невольницької праці, використані у «Третьому райху»: *праця військовополонених; праця в'язнів концтаборів* (праця як покарання); *праця євреїв, в'язнів гетто* (не мала економічної мети, праця як помста); *праця цивільних іноземців* (відповідно до різниці у правах і соціальних гарантіях, побудованої на расових принципах). На відміну від таких форм традиційної невольницької праці, відомих на поч. ХХ ст.: старе рабство (ісламські країни); примусова праця військовополонених (під час Першої світової війни, використання праці військовополонених не було забороненом, 1,4 млн військовополонених в Німеччині працювали в промисловості і сільському господарстві, а також 60 тис. військовополонених із Західної Європи, яким було надано статус цивільних) [21]; примусова праця нижчих станів; інституалізована примусова праця у європейських колоніях; примусова праця у СРСР (система таборів ГУЛАГ, примусова праця селян у колгоспах).

Порівнюючи примусову працю націонал-соціалістичного режиму із примусовою працею інших режимів та в інші періоди, можна виділити її певні особливості.

По-перше, це масовість. Ніколи до часу нацистської ідеології таке явище як примусова праця не було настільки масовим, адже націонал-соціалістичне суспільство та німецький окупаційний режим залучили до праці близько 20 млн. чоловік [22] більше ніж 20 національностей [23], різного віку, віросповідання та різних за професією та соціальним статусом. Близько 12 млн. людей було вивезено на роботи до Третього Рейху, в той час як кількість людей, яка працювала на окупованих територіях, неможливо підрахувати.

По-друге, різноманітність форм залучення населення до праці. Націонал-соціалістичним режимом використовувалася праця військовополонених, в'язнів концтаборів та тюрем, праця цивільного населення окупованих територій, праця євреїв, в'язнів гетто. Залучені до праці особи підлягали примусовим депортаціям (як поза межі їхньої країни так і в інші регіони країни проживання), транспортуванню до таборів праці та гетто, а також примусова праця населення використовувалася безпосередньо на окупованих територіях. Примусові робітники працювали в різних галузях – на фабриках та заводах у промисловості, обробляючи поля та доглядаючи худобу у сільському господарстві, на малих підприємствах, на

заводах у військовій індустрії, на різноманітних роботах у військового командування на окупованих територіях (риття окопів, ремонт мостів та доріг, розчищення вулиць), а також виконуючи хатню роботу домогосподарки, прачки у сім'ях в Німеччині, та при військових на окупованих територіях.

По-третє, примусова праця була складовою націонал-соціалістичного ладу заснованому на расистській ідеології. В ідеології нацизму суспільство поділялося на дві основні групи – національна спільнота германського походження (Volksgemeinschaft, germanische Abstammung – так звані фольксдойче) та інші люди, які позначалися терміном «Fremdvölkische», до яких відносилися усі іноземці, які походили не з «германських країн» таких як Нідерланди або Скандинавія. Як «расово-неповноцінні» зокрема вважалися слов'яни, а на найнижчій сходинці нацистської расової ієрархії були євреї, цигани та темношкірі, навіть, якщо вони були німцями [24]. Для нижчих верств населення, розділених по концепції німецької крові, праця закладалася в обов'язок [25].

Як бачимо, у залучені людей до примусової праці нацистами під час другої світової війни, велику роль відіграла ідеологія нацистського режиму, яка окрім іншого, розглядала примусову працю як процес підкорення народів, узаконюючи рабську працю «нижчих верств». І оскільки, трудова повинність населення окупованих вермахтом територій, як і трудова повинність в'язнів концтаборів, або окремо визначених соціальних або расових груп у суспільстві, була частиною системи націонал-соціалістичного режиму, то працю, до якої залучалося населення окупованого Донбасу, можна визначити як примусову. Що до форм примусової праці, то під час нацистського режиму були як і раніше відомі так і нові форми примусової праці. Різноманітність форм залучення до праці, видів робіт та складність їх виконання, законність чи незаконність діяльності – все це, фактори, які, в першу чергу, визначають особливості примусової праці, такі як масовість, порушення правових норм, але основним фактором, який вказує на примусовий характер робіт, є виконання таких робіт проти волі, під загрозою штрафу або покарання.

Таким чином, працю, до якої залучали населення окупованих територій нацисти можна класифікувати як примусову з юридичної точки зору, оскільки порушувалися міжнародні правові норми; а також з історичної точки зору – оскільки форми залучення до праці були подібні до відомих раніше форм рабства та невільницької праці, які визначені відповідними міжнародними правовими актами. Порівнюючи нові та раніше відомі форми примусової праці, можна виділити такі її особливості: масовість, різноманітність форм залучення до праці, расистській характер залучення до праці, а також те, що інститут примусової праці був складовою націонал-соціалістичного суспільного ладу, побудованому на расистській ідеології.

Література

1. Trial of the major war criminals before the international military tribunal Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946 / [corrected text have been certified for publication by Colonel Ray]. – Nuremberg, Germany: International military tribunal Nuremberg, 1947 – . – (official documents). Volume 1: Official text in the English language – 1947. – P. 51, 52, 62, 66.
2. Herbert, Ulrich. Geschichte der Auslaenderbeschaeftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter. – Berlin, Bonn: J.H.W. Dietz, 1986. – 272 s.; Europa und

Випуск 35

der "Reichseinsatz": auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Haeftlinge in Deutschland 1938-1945 / Ulrich Herbert (Hg.) – Essen, 1991; Herbert U. Fremdarbeiter - Politik und Praxis des "Auslaender-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Berlin/Bonn, 1999.

3. Schlussbericht der Historikerkommission der Republik Österreich. Vermögensentzug während der NS-Zeit sowie Rückstellungen und Entschädigungen seit 1945 in Österreich. Zusammenfassungen und Einschätzungen / Herausgeben von Clemens Jabloner, Brigitte Bailer-Galanda, Eva Blimlinger, Georg Graf, Robert Knight, Lorenz Mikoletzky, Bertrand Perz, Roman Sandgruber, Karl Stuhlpfarrer und Alice Teichova. – Band 1. – R. Oldenbourg Verlag: 2003. – 520 S.

4. Trial of the major war criminals before the international military tribunal Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946 / [corrected text have been certified for publication by Colonel Ray]. – Nuremberg, Germany: International military tribunal Nuremberg, 1947 – . – (official documents). Volume 1: Official text in the English language – 1947. – P. 73.

5. EVZ-Stiftung – Режим доступу: <http://www.stiftung-evz.de/ueberuns/stiftungsgesetz/>

6. Unsere Auswahl / Die Idee der digitalen Werkstatt für Quelleninterpretation „Mit Stempel und Unterschrift Dokumente zur Zwangsarbeit im Nationalsozialismus“ von EVZ-Stiftung – Режим доступу: <http://www.mitstempel-und-unterschrift.de/>

7. NS-Regime: Das reiche Erbe einer dunklen Zeit / von Jakob Zirm (Die Presse) - 01.10.2011 – Режим доступу: http://diepresse.com/home/wirtschaft/economist/697614/NSRegime_Das-reiche-Erbe-einer-dunklen-Zeit?_vl_backlink=/home/index.do

8. Übereinkommen 29 über Zwangs- oder Pflichtarbeit, 1930 / Internationale Arbeitsorganisation – Режим доступу: <http://www.ilo.org/ilolex/german/docs/gc029.htm>

9. Аудіоінтерв'ю з Дрожжиним Анатолієм Івановичем. Запис 12.10.2012, м. Луганськ // Архів Благодійного фонду «Світло серця» / Проект «Живі свідки історії: збереження пам'яті про місяць примусової праці на окупованій території Донбасу.

10. Цена принуждения. Доклад ген.директора МОТ (Juan Somavía) / Доклад I (B) // Междунар.конф.труда, международное бюро труда, 98-я сессия, Женева, 2009 г. – С. 8 – Режим доступу: http://www.ilo.org/sapfl/Informationresources/ILOPublications/WCMS_106299/lang--en/index.htm

11. Gerhard Hoffmann. Das System der faschistischen Zwangsarbeit // Zwangsarbeit in Frankfurt (Oder) 1940-1945. – Arbeitsstelle für evangelische Kinder- und Jugendarbeit im Kirchenkreis An Oder und Spree. – Frankfurt (Oder), 2009. - S. 8, 24, 51.

12. Цена принуждения. Доклад ген.директора МОТ (Juan Somavía) / Доклад I (B) // Междунар.конф.труда, международное бюро труда, 98-я сессия, Женева, 2009 г. – С. 8 – Режим доступу - http://www.ilo.org/sapfl/Informationresources/ILOPublications/WCMS_106299/lang--en/index.htm

13. Аудіоінтерв'ю з Дрожжиним Анатолієм Івановичем. Запис 12.10.2012, м. Луганськ // Архів Благодійного фонду «Світло серця» / Проект «Живі свідки історії: збереження пам'яті про місяць примусової праці на окупованій території Донбасу.

14. ДАДО стр.15 оп.1 ф.1772, д. 19.

15. Zwangsarbeit / Glossar der digitalen Werkstatt für Quelleninterpretation „Mit Stempel und Unterschrift Dokumente zur Zwangsarbeit im Nationalsozialismus“ von EVZ-Stiftung – Режим доступу: <http://www.mit-stempel-und-unterschrift.de/>

16. Verordnung über den Freiwilligen Arbeitsdienst vom 16. Juli 1932, Reichsgesetzblatt I (1934), S. 352. – Режим доступу: http://alex.onb.ac.at/tab_dra.htm

17. Dieter G. Maier: Arbeitsverwaltung und NS-Zwangsarbeit. In: Ulrike Winkler (Hg.): Stiften gehen. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte. // Köln: PapyRossa, 2000. – S. 70.

18. NS-Zwangsarbeit: Geschichte, gesetzliche Rahmenbedingungen und Strukturen – wollheim memorial - Режим доступу:

http://www.wollheimmemorial.de/de/nswzangsarbeit_geschichte_gesetzliche_rahmenbedingungen_und_strukturen#_edn1

19. Trial of the major war criminals before the international military tribunal Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946 / [corrected text have been certified for publication by Colonel Ray].

- Nuremberg, Germany: International military tribunal Nuremberg, 1947 – . – (official documents). Volume 1: Official text in the English language – 1947. – P. 43-44.
20. Там само, стор. 51, 62.
21. Ulrich Herbert. Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich / Cambridge University Press, 1997. – P. 17, 19.
22. Zwangsarbeit / Glossar der digitalen Werkstatt für Quelleninterpretation „Mit Stempel und Unterschrift Dokumente zur Zwangsarbeit im Nationalsozialismus“ von EVZ-Stiftung – Режим доступу: <http://www.mit-stempel-und-unterschrift.de/>
23. Helmut Bräutigam. Entwicklung, Bedingungen und Formen von Zwangsarbeit im Dritten Reich. / Gedenkstättenrundbrief 149 – S. 3-17. Режим доступу: http://www.gedenkstaettenforum.de/nc/gedenkstaetten-rundbrief/rundbrief/news/entwicklung_bedingungen_und_formen_von_zwangsarbeit_im_dritten_reich/
24. Wichtige Begriffe zur nationalsozialistischen Zwangsarbeit. - Режим доступу: <http://www.zwangsarbeit-archiv.de/zwangsarbeit/zwangsarbeit/zwangsarbeit-begriffe/index.html#seitenanfang>
25. Ulrich Herbert. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. - С.Н.Бекк, 2001 – S. 184.

Симонова Е.В. Проблема терминологического определения принудительного труда на территории Донбасса в контексте изучения нацистской оккупации региона (1941-1943 гг.)

В статье рассматривается принудительный труд, к которому привлекалось население Донбасса во время оккупации 1941-1943 гг. Дается определение принудительного труда национал-социалистического режима и характеристика его основных признаков с приведением примеров на оккупированной территории Донбасса. Рассматривается вопрос принудительного труда с отражением проблемы в современных социогуманитарных науках, а также указанием современных подходов и оценок принудительного труда нацистского режима.

Ключевые слова: принудительный труд, принудительные рабочие, национал-социализм, нацистский режим, оккупация Донбасса, принудительный труд на оккупированных территориях, формы привлечения населения к труду.

Simonova K.V. Problem of the definition forced labor in Donbas-region during German occupation (1941-1943)

The article considers the use of forced labour in Nazi Germany and German-occupied Donbas during World War II (1941-1943). Article gives the definition of forced labor of the Nazi regime and its main features with giving examples from the occupied territory of Donbas. Forced labor issue being considered with the reflection of problem in modern social sciences and humanities, as well as an indication of current approaches and assessments of the forced labour under German rule during World War II.

Key words: forced labour, forced workers, German occupation of the Donbass, Nazi regime, forced labour under German rule during World War II.

Рецензент: **Єрхов Г.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012